

УДК 398.21(=161.2)

Л. Г. Мушкетик

ОБРАЗ ХИТРУНА (БЛАЗНЯ) В УКРАЇНСЬКІЙ ПОБУТОВІЙ КАЗЦІ

У статті на матеріалі української народної побутової казки проаналізовано її героя – хитруна чи блазня, описано його номінацію, атрибути, функції, розглянуто основні сюжети й мотиви, де він діє, персонажів-антагоністів. Простежено походження образу та його витоки.

Ключові слова: українська побутова казка, хитрун, номінація, функції, сюжети.

В статье на материале украинской народной бытовой сказки проанализировано ее героя – хитреца или шута, описано его номинацию, атрибуты, функции, рассмотрены основные сюжеты и мотивы, где он действует, персонажей-антагонистов. Прослеживается происхождение образа и его истоки.

Ключевые слова: украинская бытовая сказка, хитрец, номинация, функции, сюжеты.

Grounded on Ukrainian folk everyday tales, the article analyses their main hero – a slyboots or buffoon, gives a description of his nomination, attributes, functions, as well as examines principal plots and motifs, where he acts, and antagonistic characters. There is retraced the provenance of the image and its origins.

Keywords: Ukrainian everyday tale, slyboots, nomination, functions, plots.

Українська народна казка створила систему персонажів, які мають власну номінацію, ролі та функції в кожному з творів. Згідно з дидактичною, аксіологічною спрямованістю жанру образи-персонажі чітко поділені по осі добра і зла, тому героям казок протистоять антигерої – антагоністи.

Дещо інші протагоністи діють у побутових казках. На відміну від чарівних, тут дослідники, зокрема О. Бріцина [2], за-

звичай виокремлюють хитруна і дурня, М. Бахтін, Ю. Юдін – блазня і дурня [1; 19], останній описує блазня, дурня, злодія, зауважуючи, що інколи перші два типи зливаються в один – дурньо-блазня.

У цих казках, як і в тогочасному житті, закон і сила на боці багатих – панів, пошів, купців, суддів, а отже, бідна людина за цих умов має вдаватися до хитрощів і діяти нестандартно, щоб уникнути покарання. Таким постає головний персонаж побутової казки – хитрун, який різними способами обдурює багатіїв і якого можна також назвати шахраєм, блазнем, дурисвітом, він певною мірою нагадує архаїчного трикстера. І хоча його методи загалом сумнівні, мораль казки завжди на його боці, оскільки він є бідним і приниженим. Нерідко твір починається констатацією факту – сім'я голодує, чоловік наймається працювати до попа, багатія тощо, а заробітку не отримує, їсти нічого. Однак, як каже народ, «біда навчить розуму», і він змушений шукати будь-якого виходу із ситуації – «думав русин, як залатати дірки в гаразді». У народній прозі Західної України діє хитрий гуцул – бідний, але дотепний і вигадливий, він нічого не боїться, завжди дає собі раду – «Гуцул з бідною, як з рідною мамою. Вітер йому завжди в очі віє» [12, с. 110]. Подібний персонаж є в багатьох народів світу.

Герой змушений діяти в ситуації виживання, він беззахисний і може сподіватися лише на власний розум, адже своєю працею заробити не може. У багатьох випадках до певної дії його спонукає якась риса негативного персонажа – багатія, попа, судді, яка за законами казки є гіпертрофованою і висміюється героєм. Власне, подібна ситуація навряд чи була б можливою, якби супротивник героя не був, до прикладу, зажерливим і скупим, економлячи на шкоринках хліба, чи «вельми на розум небагатим», вірячи різним дурницям, або ж «злим-презлим» тощо. Блазень постійно провокує своїх антагоністів, граючи на їхній корисливості, що затьмарює

розум, бажанні і готовності повірити в що завгодно заради власної вигоди.

Ставлення народу до хитрості як людської вдачі неоднозначне. Загалом ця риса засуджується, негативні персонажі, як надприродні в чарівних казках, так і люди, часто наділяються цією якістю, вони є хитрими, підступними, ошукують простаків, заманюють їх у пастки, не платять за роботу, користуються їхньою довірливістю та наївністю.

Однак коли протагоніст опиняється в несправедливих, нерівноправних умовах і чесними засобами не може досягти своєї мети, він вдається до хитрощів. Симпатії казкаря та слухачів на його боці, адже він служить благородній меті, відновлює справедливість. Він карає гнобителів і визволяє пригноблених. Тут, вочевидь, діє установка, що засоби виправдовують мету. І якщо в чарівних казках герой вдається до хитрощів на шляху до певної цілі, то в побутових його дії набувають виразного соціального спрямування, він є виразником інтересів цілого соціального прошарку. Про діалектику поняття «хитрість» у народному розумінні й неоднозначність її оцінки в казках про тварин писав І. Крук: «Одна справа, коли хитрість героя в поєднанні з гнучкістю його розуму, винахідливістю <...> здатні творити чудеса заради утвердження добра й справедливості, і зовсім інше, коли хитрість у поєднанні з лицемірством, нахабством тощо постійно переслідує лише корисливі цілі. У казках про тварин поняття хитрості тлумачиться як у загальнолюдських масштабах, тобто безвідносно до моральних кодексів якоїсь певної нації, класу тощо, так і в найтіснішому зв'язку з цими інституціями в епоху соціально-класового розшарування суспільства. При цьому вирішення конфлікту, оцінка дій і вчинків персонажів у казці завжди даються з морально-етичних позицій людини праці – безпосереднього творця, хранителя і продовжувача тієї частини культурного спадку нації, яким є фольклор» [8, с. 24].

Багато українських казок присвячено наймитуванню в багатого, скупого пана, попа, чорта, які намагаються не заплатити чи недоплатити слугі, обдурити його, не погодувати тощо. Однак наймит виявляється хитрішим і сам дурить чи карає господаря, вдосталь насміявшись з нього. Так, у казці «Хитрий наймит» Іван три роки служив у «злого-презлого» попа, який не хотів йому платити за роботу. Тому Іван і розробив певний план. Попові на запитання, як його звати, відповів, що безбатченко і охрещений ім'ям «Най вас шлях трафить», попаді – «Бий кого видиш», а попівні відрекомендувався як «Всі вони злодії». А коли попа з жінкою не було вдома, украв торбу з грішми й утік. Розлючений піп оголосив усім, що в неділю буде Храмове свято. Сподівався спіймати там наймита. «Піп виліз на казальницю. Перехрестився і почав: – Дорогі мої вірники! – але тут побачив на порозі церкви Івана, крикнув на все горло: – Най вас шлях трафить! – Попада теж помітила наймита й зарепетувала на всю церкву: – Бий кого видиш! – І попівна побачила Івана. Вона заверещала не своїм голосом: – Тату! Всі вони злодії!» [16, с. 24]. Піп кинувся за наймитом, той утік, а люди ледве вибралися з церкви. «Почали казати, що в голові попа щось перемакітрилось, у попаді – щось перемикитилось, а в попівні – сім днів не метено» [16, с. 24]. Гумористичного ефекту тут досягнуто невідповідністю висловлювань ситуації, грою слів, що їх часто вживають у подібних наративах.

Популярними й дотепними є казки на сюжет АТУ 1000 (*Суперечка не привід для злості*) = СУС 1000 (*Умова не сердитися*), де наймит працює на пана, попа з умовою, якщо хтось із них розсердиться, то буде покараний. Піп спершу терпить, а потім, доведений до відчаю, програє умову.

У ролі хитруна, балагура, насмішника постає бравий вояка в казці «Про хитрого гуцула», який повертається зі служби з порожніми кишенями: «Жив собі колись один гуцул. Багато років служив у цісарському війську, але нічого доброго він

там не навчився, бо ніколи не був при шкряббараболі, а все лише на шваром-лінії. Зате умів файно догори підкручувати вуса і підмальовувати їх шварцем. За це його називали гуцулом-штрамакою (чепуруном). Коли постарів трохи, цісар дав йому за службу порожню жовнірську торбу й випустив за браму. “Бодай тебе шляг трафив, вельможний цісарю!” – подумав гуцул і пішов до Коломиї... Пожив день, просидів другий, а на зуби нема що покласти» [16, с. 52]. У казці «Цісар рохкає» після дванадцятирічної служби гуцул Іванко знаходить спосіб поглумитися над цісарем і полковниками. Так, під виглядом цісаря на вулиці у фіакрі з’являється велика свиня, яку шанобливо вітає Іванко. У подібних казках з Покуття «Як царя били по писку» і «Як гуцул надавав цісарю по писку» цісар, який під личиною простого вояка служить у казармі, неодноразово дістає від гуцула ляпасів.

Герой-хитрун веселий, оптимістичний, ніколи не втрачає надії, має багату фантазію, він гострий на язик: «Жив-був багач Амбросій, що мав великий смак до їжі. Був такий череватий, що своїх колін уже не бачив. А в тому ж селі жив бідний хлоп Лесько, сміхач на весь світ. Бувало, як щось скаже, то люди рачки лаять від сміху. Якось Лесько здибався з Амбросієм, зміряв його очима від голови до ніг і ткнув пальцем у товстий живіт: – Ти за тиждень народиш теля! – Жартуєш, Леську. – Ні, бігме» [16, с. 8]. Ю. Юдін писав: «В основі сміху лежить втрата сенсу звичайних “нормальних” і звичних життєвських відносин, вчинків і уявлень, доведення їх до абсурду чи викриття закладеного в них, та не завжди помітного рутинному розуму абсурду» [20, с. 94].

Дотепний хлопець з казки «Багач та хлопець із села Розумовичів» не лише забирає в жадібного багатія хліб, гусака й столи, а ще й глузує з нього, розповідаючи про панів Хлібовського та Гусаковського, що перейшли в село Торбонці тощо. А сам він ніби походить із села Розумовичі: «– Чи не такі ро-

зумні люди там живуть, що село Розумовичі називається? – засміявся багач. – Для себе розуму мають. А дурням не дають. Бо дурні не знали б, що з розумом робити. – Тоді й ти маєш бути мудрий. – Мудрий чи ні, а скільки мені треба розуму, стільки й маю» [12, с. 224].

Хитрун уміє так затуманити розум, що ошукані (спершу, а то й згодом) не здогадуються про шахрайство й залишаються задоволені його мудрим рішенням. У чарівних казках це поширений мотив про дурних чортів, які ділять між собою чудесні речі, або ж відомий наратив про поділ гусей. У казці «Як панський фірман гуси ділив» – АТУ 1533 (*Поділ півня*) = СУС 1533 (*Поділ гусака*) – пан з родиною не можуть поділити гуску. Фірман вигадливо допомагає йому, граючи на самолюбстві членів родини. Пану він віддає голову, бо той голова в домі, пані – шию, куди шия – туди й голова, паничам ноги – аби бігали за дівчатами, панянкам – крильця, аби підлітали в танці, а тулуб – «самому Іванику». Є й інший варіант казки, коли герой ділить п'ятеро гусей на шістьох осіб, розподіляючи їх на групки: пан, пані і гуска – троє, двоє паничів з гускою – троє, дві панянки плюс гуска – також троє, дві гуски плюс Іван – теж троє.

Дослідники зауважують, що образ блазня не є новотвором, а сягає корінням у давні часи. Ю. Юдін писав про його генезу: «Отже, ми прийшли до розуміння казкового блазнювання як явища, тісно пов'язаного з історичними формами народних соціальних рухів епохи середньовіччя, і як своєрідного ідеологічного явища, позначеного рисами історизму у формах і способах народного мислення. Блазнювання постає перед нами як ідеологічна форма протесту проти класово-станових установок і форм життя, протесту універсального, спрямованого за бажанням на будь-який об'єкт, що може виявитися осміяним і знищеним сміхом. Казка спирається на родове, додержавне мислення, доісторичне минуле, та не

для того, щоб у минулому шукати протиотруту теперішньому, протиставляти його усталеному порядку, як утопічний консервативний ідеал. Культура доісторичного минулого у зіткненні з теперішнім дає опору й орієнтири моральному обуренню проти феодалізму і будь-якого іншого гніту та нерівності, і ця моральна правота стверджує себе шляхом позбавлення сенсу, доведення до абсурду, оголення алогізму дійсності та культури, в основі яких лежить користь і станово-класові відносини. Сміх блазня з погляду історичної діалектики стає позитивним началом» [19, с. 90].

М. Бахтін витоки гумористичних, часто абсурдних ситуацій побутової казки вбачав у карнавальній культурі середньовіччя, тоді, власне, й формувалися типи казкових героїв – дурня та блазня. Казкові формули-жарти він вважає прикладом «“карнавальної” мови, якій властива своєрідна “логіка навиворот”, “навпаки”. За допомогою цієї мови інший світ народної культури будується певною мірою як пародія на звичайне, позакарнавальне життя. Ці формули переключають усе повсякденне, раціональне, інакше кажучи, “не казкове” в атмосферу святкову й фантастичну» [1, с. 19].

У світовому й українському фольклорі існує чимало оповідей про вправних злодіїв, яким присвячений цілий розділ у покажчику СУС 1523–1439 (*Про хитрих і вмілих людей*). У «Казці про Климку» (СУС 1525А (*Спритний злодій*)) молодий хлопець є на диво вмілим крадієм, однак пан не вірить цього і перевіряє його, загадуючи почергово цупити щось у нього. Климка краде в пана барана, потім сорочку і штани, сундук з грішми, коня і, зрештою, – панночку, та так спритно, що пан і незчувся [13, с. 167–171]. У побудові твору вжито кумулятивну структуру, загалом притаманну казкам про тварин, коли до кожного нового діалогу додається новий компонент в арифметичній прогресії: «– Ну, що, Климку, вкрав барана? – Вкрав, пане! – Вкрав сорочку і штани? – Вкрав, пане? – Вкрав сундук

з грішми? – Вкрав, пане! – Вкрав у мене коня? – Вкрав, пане!.. – Ну, коли ти такий ловкий, то вкрадь же в мене панночку!» [13, с. 170]. Цей прийом концентрує напруту у творі, увиразнює «здібності» Климка, насмішку над паном.

Злодії змагаються між собою, перевершують один одного у своєму вмінні (казка «Три злодії: Конін, Антін і Опанас»), крадій перехитровує крадія («Племінник перехитрував дядька-злодія»). Дії злодіїв рідко викликані особистим збагаченням, наживою, для них важливо висміяти, показати нікчемними й дурними багатих, владних, які користуються загальною пошаною. Над селянами вони також сміються через їхню дурість, довірливість, покірливість.

У казках часто іронізують над гордовитими паничами, які прагнуть видаватися значно розумнішими й кращими, ніж є насправді, і зневажливо ставляться до селян. У творі «Як панок балакав по-німецьки» йдеться про підпанка, який вирішив засватати вродливу дівчину із сусіднього села, сам він був «миршавий, та гонору мав стільки, що стало би й на трьох великих панів» [16, с. 7]. Панок хоче переконати дівчину та її матір, що він «не просто якийсь там панок, а великий панище», тож вирішує балакати нібито «по-німецькому», а перекладати має наймит. Дотепний наймит надумав його провчити і кожному його «вухри-мухри» дає власну інтерпретацію: спершу пан нібито відмовляється від вареників і їсть хліб з водою, далі від гостинців тощо, і, таким чином, сватання не відбувається. На дорікання паниська наймит відказує, що він не знав німецької і тлумачив усе так, як вважав за потрібне. Два лаконічні речення в кінці казки вдало передають урок, отриманий пихатим паничем: «Цілу дорогу пан свистів у ніс. Більше ні з ким у житті не балакав по-німецьки» [16, с. 8].

Героєм-хитруном побутової казки може бути представник іншої національності. В. Гнатюк писав: «Новели відзначаються дуже великою різномірністю тем та малюнків життя різних

верств і станів, наших і чужих. Ми здibuємо в них селян, міщан, купців, ремісників, урядників, духовних, вояків, панів і царів. Навіть в оцій збірці можна з усіма ними зустрітися, хоч яка вона маленька. Так само подибуємо в новелах представників різних націй, з якими наш народ де-небудь стикається або стикався. В оцій збірці бачимо жидів, циганів, волохів. Поза нею подибуємо поляків, москалів, білорусів, литвинів, татарів, мадьярів, німців, словаків, сербів і т. д. У новелах (і так само у приказках) переливається народне життя, немов у калейдоскопі (між піснями таким всестороннім охопленням життя визначаються коломийки). Перед нами виступають як би в малюнках: любов і ненависть, надія і розпука, пристрасть і крайня здерливість, підступи й хитрощі та наївність і простота, лагідність і лютість, доброта і злоба, щедрість і скупство, чемність і брусованість, правда і брехня, розбій і шляхетність, – словом усе, що може порушити душу живої людини» [3, с. 202].

Нерідко таким представником є циган: «Легінь черпнув жменю грані і подав цареві. Від того часу почали його називати – Лабардо Янчі. Або по-циганськи Погорілий Янко» [7, с. 196]. Він буває в селі ковалем, це його типове заняття: «Село без цигана – не село. Бо де циган, там і кузня, а де нема цигана, там нема і кузні. Селу без цигана не обійтися» [6, с. 298]. Основна риса вдачі цигана – хитрість, за допомогою якої він ошукує людей: «Між вояками був циганчук. Сміливий і хитрий хлопець» [4, с. 177]; «Якось зустрічається з циганином. А цигани звикли гендлювати, обдурювати людей» [7, с. 82]. Цигани ходять по селах і «туманять» людей. Циган у казках переважно брехун, злодій, часто невмілий і досить смішний. Хитруючи, він претендує на тонкі й хитрі вигадки, але лишається в дурнях.

Однак він може бути й дуже кмітливим, уміє вдало збрехати, задурити голову і тим самим виграє, що часто спостерігаємо в сюжетах з дурним чортом (АТУ 1030–1199). В од-

ній з оповідей ідеться про те, що якимось циган ходив красти із чортом поросят. Накравши, вони їх ділять, циган забирає собі тварин з покрученими хвостами, мовляв, так він помітив своїх. Чортові дістається лише одне хворе поросля з прямим хвостом. Чорт зарікається ходити красти із циганом. «Відтоді є народна приповідка: циган і чорта обмане!» [17, с. 191]. Метикуватий циган ошукує жадібних панів. Так, в одній з казок пан гадає, що в цигана є дурило, яке він наказує привезти йому. Циган обіцяє й поміж тим видурює в пана шубу й коней. Оце й виявляється дурилом. У свою чергу в інших оповідах лінивого цигана вчать працювати.

Євреї в казках є переважно корчмарями, купцями, гендлярями. Це Мошко, Янкель та інші, які роблять «гешефт», тобто з усього прагнуть мати зиск: «Мошко хотів зажити по-панськи. Збудував корчму, завіз горілки й оселедців та й розпочав гендель» [17, с. 36]. Два жовніри-гуцули Штефан і Михайло обдурили його, вкрали корову, а замість неї лишили Михайла, на якого нібито перетворилася корова. По цьому Мошко більше не хотів жити по-панськи.

У чарівних казках євреї хитрощами відбирають у героя чарівні предмети, приміром, подаровані селянину Богом, вітром чи святими: «Ото жиди позбирали гроші, а йому понаносили повний стіл усякої усячини – чого душа забажа – і просять ласкаво: сказано, жидівська натура, хоч-би не живий, та й той упився, бо знають, як чоловіка избить с-панталику!» [11, вып. 2, с. 130].

Образ москаля нерідко зустрічається в українських казках з Наддніпрянщини, Поділля та Слобожанщини. У текстах із західноукраїнських земель його роль перебирає на себе циган. Москаль у казковій традиції виконує функції героя-шах-рая, трикстера, який з однаковою спритністю перемудровує селянина, чорта і навіть Смерть, Бога, святого Петра. Його бояться чорти і хитрощами виманюють з пекла, куди він по-

трапив. Солдат варить кашу із сокири, висміює зрадливу дружину тощо. У більшості казкових сюжетів для увиразнення образу та для передачі мови персонажа оповідачі вживають російську лексику чи суржик, його бесіда пересипана русизмами «попушка», «бабушка» тощо. Тексти казок рясніють народними пареміями, пов'язаними з характеристиками цього персонажа, що підтверджують його негативну конотацію: «От звісно – москаль: як убереця у село, то так и метнеця по всіх усядах – нічого за ним не встережеш: там гуска у чоловіка пропала, там поросяти не стало... Сказано: москаль як не вкраде, то йому і дихать важко! Що не запопав, те й його: бо звісно: годують їх абияк по городах, то вже вони по селах одпасуюця. Як убереця – наче все його: давай йому й те, давай йому й друге. На чужинку ласі! За ними часом и жінки не вдержиш» [11, вып. 2, с. 164].

У казці «Москаль і Смерть» солдат виживає з пекла чортів: «Прийшов до Бога та й каже: Слиш, божок! Прийшла до тебе смерть, каких людей душишь?» [11, вып. 2, с. 178]. «Приходить у рай, побачив ангелів та й став питаця: – Тут водка єсть? – Ні, нема. – А трубка єсть? – Нема. – Ну, здесь худо жить! – Та й пішов у пекло. Побачивши чортів, и каже: – Трубка єсть? – Єсть. – Водка єсть? – Єсть. – Здесь хорошо жить, здесь я останусь. – От и zostався, та взяв чортів поперехрещував, – вони й повтікали, а сам він став жить у пеклі» [11, вып. 2, с. 179].

Низка казкових сюжетів присвячена спілкуванню мудрого, кмітливого чоловіка зі справедливим можновладцем, який відновлює справедливість, карає винних і нагороджує скривдженого. Про подарунки для короля йдеться в наративі з численними варіантами на сюжет «Поділена нагорода» (АТУ, СУС 1610), де головними персонажами є цар, король чи пан, вартові та вигадливий чоловік. У західноукраїнських творах справедливим, мудрим правителем постає король Матяш, цей образ запозичено з угорського фольклору.

У казці «Спілка жида з Грицем» зі збірки Шухевича йдеться про те, що Гриць побачив, як лис схопив щуку, а щука – лиса й затигла його під воду, Гриць схопив обох і поклав у мішок. Дорогою додому його зустрів жид, дізнався, що той іде до пана за винагородою, і змусив взяти його із собою, поділитися. Вони разом пішли до пана. Гриць попросив у нагороду по 20 буків, тобто палиць, і свій пай віддав жиду, тож жид отримав усі 40. Пан потому нагородив Гриця, дав йому 20 пар волів. У подібній казці «50 палиць» чоловік, що *варджив* кожі, зловив двох риб, які хотіли з'їсти одна одну і вхопилися за жабри. Він відніс їх Матяшеві. Стражі короля, які вимагали в чоловіка половину нагороди, отримали 50 палиць порівну обом, а чоловікові Матяш мовив: «– Айбо тебе я ще маю нагородити. Бо ти правдивий, як і я. І дав чоловікові жменю золота» [18, с. 24]. Таким чином, покарання допомогло зрозуміти вартовим, що не кожен насильницький вчинок приносить щастя.

Популярним мандрівним мотивом є зустріч бідного чоловіка, наймита чи селянина, солдата у відставці з царем, який сам чогось навчається від мудрого бідняка і любить ставити складні запитання чи, власне, загадки, які є поширеними в казках: АТУ *921 ІА (*Поділений хліб чи гроші*) = СУС 921А (*Куди витрачаються гроші*). Це казки «Дідо і цар», «Про чемного кушніра» та ін. Король (цар) тут інкогніто бесідує з бідним чоловіком, який відповідає на його запитання, з чого той живе, скільки заробляє, на що витрачає гроші. Чоловік відповідає загадково, мовляв, ділить гроші на три частини, першою платить борги, другу позичає, а третю викидає в багно. Цар вимагає пояснення. Виявляється, що першу частину той віддає батькам, які його вигодували, другу витрачає на двох синів, які виростуть і допомагатимуть йому, а третю – на дочку, яка з часом одружиться і піде до нової сім'ї, покинувши його.

Одним з варіантів згаданої вище казки є сюжет АТУ *921 ІВ = СУС 921 F* (*Гуси з Русі*). Він є продовженням легенд про Со-

ломона. Витоки багатозначних діалогів, які розуміють лише окремі люди, можна відшукати в найдавніших пластах уснопоетичної творчості, у міфах, Біблії та казках. У 1895 році Степан Руданський за народними мотивами написав співомовку під назвою «Козак та король», у якій на питання короля замість багатія відповідає винахідливий козак, який виявляється більшим мудрагелем, ніж сам король. Цим сюжетом на початку століття цікавився В. Андерсон. У своїй монографії він цитує й окремі українські версії (1923).

У закарпатських наративах замість слов'янських формул «пощипати гусей» спостерігаємо типово угорські звороти, до прикладу, «доїння цапів», що свідчить про його переймання з угорської традиції (МНК 921 F* (*Король Матяш і старий чоловік*)). У казці «Як селянин доїв цапів» Матяш перевіряє своїх міністрів на розум з допомогою селянина, який виявляється мудрішим і виманює в них багато грошей, тобто «доїть цапів». Твір динамічний, пересипаний жартівливими зворотами («Похнюпилися “подоєні цапи” і помацалися там, де їх не свербіло»).

Від античних часів збереглася багата традиція, коли перевдягнений правитель довідується про місцеві порушення закону і стає на бік скривджених. Відомо, що у фольклорі багатьох народів збереглися твори про мудрих правителів, зокрема це біблійні оповіді про царя Соломона, шаха Аббаса та багатьох інших. Ці мандрівні сюжети ввійшли також у фольклор угорців та українців, таким мудрим правителем є король Матяш, який задля того, аби краще пізнати життя своїх підданих, мандрує країною, перебравшись в одяг простого селянина, мисливця, вояка, студента.

У різних варіантах у західноукраїнському фольклорі трапляється сюжет «Напис на колоді» («Матяш і клужський староста», «Король Матяш і вїт», «Як Матяша били в Коложварі»), де головний герой карає старосту, бургомистра чи пана. Одна з казок закінчується словами: «Отакий справедливий був Ма-

тяш. Один справедливий чоловік був на світі. Та й такий має вмирати. Прислів'я говорить: “Умер Матвій – умерла й правда!”» [18, с. 24].

Король Матяш у новелістичних казках Закарпаття нічим не відрізняється від простого селянина – він розуміється на худобі, виноградарстві («Як Матяш гостив простаків і панів»), займається фізичною працею – рубає дрова тощо, є фізично витривалим. Король тут постає хитрим і винахідливим, він питає в панів та селян, як вони хочуть частуватися: по-свинськи чи по-маржинськи (*марга* з угор. – худоба). Досвідчені селяни пригощаються по-свинськи, тобто їдять і запивають водою, а благородні пани по-маржинськи, тобто спершу отримують їжу, а запивати нічим, адже рогата худоба п'є воду пізніше. Основна думка твору звучить у словах Матяша: простий чоловік розумніший за пана.

Власне, з назви жартівливої казки «Як Матяш обробляв панами винницю» видно, що йдеться про покарання справедливим королем пихатих панів. Саме для того аби вони зрозуміли свою негідну поведінку, він ставить їх у такі умови, щоб вони на власній шкірі відчули, як живеться селянам.

У словацькій, угорській традиціях, українських казках Галичини та Закарпаття популярним є переказ про те, як перевдягнений король (Матяш та ін.) заблукав і зустрівся з пастухом, який привів його до себе додому на вечерю. Запросити додому й почастувати стравами перевдягненого гостя чи незнайомого мандрівника є звичаєм, який знаходимо в Біблії, в античних міфах, середньовічних оповідях, у фольклорі кожного народу. Так, в українській та інших традиціях існує чимало апокрифічних оповідей про подорожі Христа та святого Петра, які потрапляють на гостину до бідного чи багатого чоловіка.

Це, зокрема, казки «Як Матяша у колибі гостили», «Як Матяш-король з Юрою зійшовся» та ін. В останній йдеться про

те, як король Матяш під виглядом студента мандрував Верховиною, заблукав і зайшов до хати п'яниці Юри. Юра запросив короля до вечері, поїсти з ними чирю. Та ложка була одна на трьох разом з жінкою Юри Марікою, їли по черзі, тож Матяш гидував брати її до рота. Тоді п'яний Юра луснув його ложкою по голові, змусив їсти. Поївши, Юра загравав на сопілці й запросив студента потанцювати зі своєю жінкою. Матяш вагався, тож Юра «утяв» йому ще раз. Матяш потанцював, а далі полягали спати. Уранці король пішов, а через якийсь час Юру викликали до короля. Спершу він не впізнав того в королівських шатах, та коли Матяш вдягся знову студентом, втямив, з ким вечеряв. Матяш, аби віддячити Юрі за ляпаси, хотів поставити його в незручне становище. Понаносили різних небачених наїдків, та Юра не розгубився і став їх наминати, попросив навіть ще. Так само на прохання короля він не посоромився танцювати із самою царицею, як «ухопив царицю та як закрутився з нею – аж завіяло». Король тоді чесно визнав, що Юра хитріший за нього і запропонував йому все, що він захоче. Однак Юра попросив лише, аби чарка була вдвічі більшою. Тут мандрівний мотив розцвічений українським гумором, місцевими виразами, колоритними персонажами: «Айбо ото забув уповісти, обы ціна не пудвысилася. То так тогда бляшку зробили ище раз так великов, айбо и ціну ище раз так пудвысилы» [9, № 8, с. 155].

Сам Юра, хоча й бідний, та має почуття власної гідності, є винахідливим, не губиться за складних обставин, що визнав навіть король. Здоровий глузд, природність поведінки простої людини тут протистоять обмеженим правовим нормам влади.

Отже, образ хитруна (блазня) в українській новелістичній казці втілює народні уявлення про відновлення порушеної справедливості, покарання гнобителів, віру в перемогу добра над злом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Бахтин М. М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – Москва : Худ. лит-ра, 1990. – 543 с.
2. *Бріцина О. Ю.* Українська народна соціально-побутова казка (специфіка та побутування). – Київ : Наукова думка, 1989. – 152 с.
3. *Гнатюк В.* Вибрані статті про народну творчість. – Київ : Наукова думка, 1966. – 250 с.
4. Дідо-всевідо: Закарпатські народні казки / запис, упоряд., підгот. текстів та прим. П. В. Лінтура. – Ужгород : Карпати, 1969. – 198 с.
5. *Дунаєвська Л. Ф.* Українська народна казка. – Київ : Вища школа, 1987. – 127 с.
6. Зачаровані казкою: Українські народні казки в записах П. В. Лінтура / упоряд. І. М. Сенька, В. В. Лінтур. – Ужгород : Карпати, 1984. – 526 с.
7. Казки одного села / запис текстів, післям. та прим. П. В. Лінтура ; упоряд. Ю. Д. Турияниця. – Ужгород : Карпати, 1979. – 368 с.
8. *Крук И. И.* Восточнославянские сказки о животных: образы, композиция. – Минск : Наука и техника, 1989. – 158 с.
9. *Лінтур П.* Король Матвій Корвін в угро-русской народной традиции // Народна Школа. Журнал учительского Товарищества Карпатского Края. – Унгар, 1940–1941. – № 7. – С. 124–134; № 8. – С. 150–156.
10. *Мушкетик Л. Г.* Персонажі української народної казки. – Київ : Український письменник, 2014. – 360 с.
11. Народные южнорусские сказки : [в 2 вып.] / издал И. Рудченко. – Київ, 1869–1870. – Вып. 1–2.
12. Правда і кривда : казки / передм., упоряд. і прим. І. В. Хланти. – Ужгород : Карпати, 1982. – 352 с.
13. Соціально-побутові казки / упоряд., передм. та прим. О. Ю. Бріциної. – Київ : Дніпро, 1987. – 284 с.
14. Сравнительный указатель сюжетов: Восточнославянская сказка / сост. Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград : Наука, 1979. – 439 с.
15. *Хланта И. В.* Украинская социально-бытовая сказка : автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Киев, 1976. – 23 с.
16. Чарівне горнятко : казки / запис текстів С. Далавурака, М. Івасюка, В. Бандурака та С. Пушика ; упоряд. С. Далавурак та М. Івасюк. – Ужгород : Карпати, 1971. – 256 с.
17. Чарівна квітка: українські народні казки з-над Дністра / запис, упоряд., прим. та словн. М. А. Зінчука. – Ужгород : Карпати, 1986. – 301 с.

18. Чарівна торба: українські народні казки, притчі, легенди, перекази, пісні та прислів'я, записані від М. Шопляка-Козака / упоряд., передм., прим. та словн. І. М. Сенька ; запис текстів І. М. Сенька, В. М. Сенька. – Ужгород : Карпати, 1988. – 170 с.

19. Юдин Ю. И. Дурак, шут, вор и черт. – Москва : Лабиринт, 2006. – 336 с.

20. Юдин Ю. И. Сказка и история // Фольклор и этнография : У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов. – Ленинград : Наука, 1984. – С. 93–102.

21. The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography. Based on the system of Antti Aarne and Stith Thompson / by Hans-Jörg Uther. – Helsinki, 2004. – Part I. – 619 p.; Part II. – 536 p.; Part III. – 285 p.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

СУС – Сравнительный указатель сюжетов

ATU – The Types of International Folktales

MNK – Magyar Népmese Katalógus

SUMMARY

Ukrainian folk tales have created a whole system of characters having their own nomination, roles and functions in each of works. According to didactic, axiological bent of the genre, images-characters are distinctly divided on the good/evil axis, and therefore heroes of fairy tales oppose anti-heroes – antagonists.

In Ukrainian everyday tales, characters somewhat different from protagonists of fairy tales operate. Researchers distinguish a slyboots and a fool (O. Britsyna), while M. Bakhtin and Y. Yudin – a buffoon and a fool. The latter scholar describes a buffoon, a fool, and a thief, with noticing that sometimes the former two types merge into one – a foolish buffoon.

The image of a slyboots has a distinct social orientation: here the poor opposes the rich and covetous ones, chastising them for their negative traits and actions. Slyness here turns out to be a mechanism

for protecting the weak against the strong, and all the sympathies go strongly with the aggrieved. Apparently, there is a set operating that the means justify the end. This is argued by way of example of various humorous, often preposterous experiences, which a slyboots had therewith always restoring rectitude. The role of an antagonist of the slyboots is often assigned to a priest, a landowner, a judge, a devil, and other personages.

The image of slyboots is typical and generalized; he is nominated as a boy, a lad, a hired labourer, a soldier, a penurious Huzul, a thief. He can be a representative of another nationality – a Gypsy, a Jew, a Muscovite, etc.

The origins of slyboots are traced back to the ancient times, the carnival culture of the Middle Ages (image of trickster). Most plots and motifs about him are international, being observed in international and other fairy-tale indices.

Keywords: Ukrainian fairy tale, everyday fairy tale, slyboots, nomination, functions, plots.